

Inhoudsopgave

PAGINA

- 53 - 57 Baarsen, R.J., Aanwinsten 19de-eeuwse kunstnijverheid
- 100 - 118 Belyea, Th., Johannes ex disco. Remarks on a Late Gothic Alabaster Head of St. John the Baptist
- 144 - 173 Beumer, W.G.M., Philippus Baldaeus en Gerrit Mosopatam: een buitengewoon portret
- 20 - 25 Ekkart, R.E.O., Een man met ring en toetssteen door Werner van den Valckert
- 3 - 19 Horst, D., De Smalle en Brede Weg als protestants thema in enkele unieke 16de-eeuwse prenten
- 274 - 289 Huys Janssen, P. en M. van de Laar, *Een offer op het altaar des vaderlands*
De tragische geschiedenis van *Het gevecht bij Boutersem* door Cornelis Kruseman
- 93 - 99 Jansen, G.M.C., *Het offer van Iphigenia* door Arnold Houbraken
- 274 - 289 Laar, M. van de, zie: Huys Janssen, P.
- 208 - 213 Lusingh Scheurleer, P., Archaische Chinese rituele vaten met een Nederlandse herkomst
- 119 - 125 Luijt, J.J., Een bedelnap met zilverbeslag
- 126 - 143 Luijten, H., Een aapetende leeuw als devies? Adriaen van de Vennes getekende portret van Jacob Cats
- 174 - 197 Middelkoop, N.E., Hollandse meesters voor Australië; onderzoek naar zeven schilderijen voor de tentoonstelling *The Golden Age of Dutch Art*
- 26 - 43 Scholten, F.T., *Een ijvoren Mars van Francis*, de beeldsnijder Van Bossuit en de familie De la Court
- 259 - 243 Sigmond, J.P., Het legerkamp te Rijen, 1831
- 44 - 52 Zandvliet, C.J., Adriaen de Lelies portret van de VOC-examinator Hendrik de Hartog, 1790
- 198 - 207 Zandvliet, C.J., Zachtjes aan, dan breekt het lijntje niet
- 290 - 315 Zandvliet, C.J., *Roosdorps militaire trophée ter herinnering aan de volksgeest van 1830/31*

PAGINA

58 - 73 Keuze uit de aanwinsten

214 - 244

316 - 322

74 - 79 Summaries

245 - 254

323 - 327

80 - 81 Rijksmuseum informatie

255 - 256

328-329

81 Over de auteurs

256

330

82 - 90 Tentoonstellingen

255

328

REGISTER VAN PERSOONSNAMEN

A

A'Breyl, Joannes 152, 153
 Aelianus 128
 Aenae, Hendrick 46, 49
 Alberdingk Thijm, Joseph Albert 68, 303
 Albert, prins, echtgenoot van koningin Victoria 56
 Alciatus, Andreas 31
 Alemán, Mateo 136
 Allard, Petrus 29
 Alva 5
 Anderson, Nicolaas 204
 Anglois, Nic. 14
 Anton Ulrich, hertog van Sachsen-Meiningen 97
 Anton Ulrich van Braunschweig-Wolfenbüttel 98
 Ariëns, Catrien 222
 Asbeck, Dirck baron van 22
 Assendelft, Adriaan van (1626-1697) 23
 Assendelft, Adriaan van (1691-1752) 23
 Assendelft, Bartholomeus (Bartelmees) Jansz. van 22-24
 Assendelft, Barthout Adriaan van 23
 Assendelft, Barthout Jansz. van 23, 24
 Assendelft, Beatrix van 22, 23
 Assendelft, Claes Jansz. van 22
 Assendelft, Jacoba Catharina van 23
 Assendelft, Jan van 23
 Assendelft, Jan Adriaansz. van 23
 Assendelft, Mees Jansz. van 22
 Assendelft, Pieter van 23
 Atget, Eugène 229
 Attevelt, Diderik van 121
 Attevelt, Joost van 119-121, 123, 124
 Auber, Jacques 260
 Augustinus 138

B

Baard, H.P. 312
 Baelde, Petrus 162
 Baerle, Constantijn van 150
 Baldaeus, Philippus 145-162
 Banchem, Lucia Claesdr. van 22
 Bapst en Falize, firma 55, 59
 Barneveld, Willem van 46
 Bastiaensz., Frans 24
 Baudous, Robert de 14
 Bauer, Marius 218, 220
 Bedford, Francis 64
 Beeckman 313
 Beeldsnijder van Voshol, G.J. 294
 Beels van Heemstede, L.M. 296

Bellekin, Cornelis 30
 Bentvelt, Theodorus Gerardus 53, 61, 63
 Beresteyn van Maurick, Van 297
 Berge, Pieter van de 237
 Bergh, G. van den 293
 Berlaymont, Karel, graaf van 119
 Bernardus 138
 Bernhard, hertog van Saksen Weimar 261, 270, 276, 298, 311, 313
 Bhupatindra 234
 Blankert, Albert 187
 Bleyswijck, Dirck van 204
 Blom, Johannes Petrus 262, 265, 266, 268, 272
 Blooteling, Abraham 155
 Blossfeldt, Karl 229
 Bogaerde, Donat van den 275
 Bogaerde, Louis van den 275
 Bogaerde van Terbrugge, André J.L. baron van den 275, 277
 Bol, Ferdinand 97, 184, 186, 187
 Bol, L.J. 133
 Bonebakker en Zoon, firma As. 61
 Booms, G.P. 295
 Boot 311
 Booth, Cornelis 120-122
 Boreel, generaal 313
 Borghese, collectie 31
 Borst, Dirck 155
 Borstius, Joannes 153, 160
 Bosch, Maria Charlotta 51
 Bossuit, Francis van 27
 Bottée, Louis-Alexandre 59
 Bourbon 73
 Bouts, Albrecht 110
 Bouts, Dirk 110
 Braun, Adolphe 223
 Brederode, Hendrik van, heer van Vianen en burggraaf van Utrecht 119, 120
 Breght, Margaretha van 150
 Breugel, G.P.C. van 262, 265, 268, 270
 Brugmans, Antonius 46
 Brusse-Urtebise, G.A. 319
 Buchell, Aernout van 120, 121
 Buchell/Booth, verzameling Van 120, 121
 Bull, De 303
 Buontalenti, Bernardo 64
 Burges, William 56, 63, 64
 Burgh, Albert Coenraetsz 183
 Burlage, J.H. 301
 Bute, John, 3e Marquess of 64
 Bye, Maria Anna de 23

C

Calvijn 4, 7
 Camerarius, Joachim 129

Carrenhof, Jacobus 61
 Castel, Maria van 151
 Castiglione, Baldassare 130
 Castro, Varez de 136
 Cats, Jacob 127-139
 Cavour, Camillo Benso graaf van 69
 Cellini, Benvenuto 64
 Chassé, David Hendrik 308, 312, 313
 Chauvassaignes, Frank 224, 225
 Christiaan IV, koning van Denemarken 183
 Cicero 95, 132-134
 Claesz, Cornelis 13
 Cleyburg, Haesje van 177, 178
 Cnoll, Wijnke 46
 Collaert de Oude, Hans 3
 Coninck Liefsting, Samuelle Theophile 316
 Contile, Luca 129-131
 Cortheiligers 313
 Cranach de Oude, Lucas 12
 Criex, Alexandrina 121, 122
 Crommelin, Johannes 51
 Croos, Jacob van der 204
 Cuypers, Pierre J.H. 56, 57, 68

D

Daelen, Antoni van 150
 Daendels, Herman Willem 295
 Daine, generaal 276
 Dam van Isselt, E.W. van 303
 De Tiecken de Terhove, generaal 276
 Decker, Coenraet 204
 Delamotte, Philip Henry 227
 Delff, Willem Jacobsz 137, 215
 Descamps, Jean-Baptiste 39
 Diemont, firma 61
 Diemont (Dumont), Anna Maria 46
 Diemont, Willem 61
 Dijkstra, Anthonie van 159
 Doetecum, Joannes van 3, 7, 12, 13-15
 Domer, Hans 64
 Draak, Maartje 236, 243
 Drees, Willem 220
 Dudok van Heel, S.A.C. 183
 Dunkler 313
 Duycker, H.F.K. 295

E

Ebbelaer, Johannes 29
 Eeckhout, Johannes Jacobus 276, 280
 Eeghen, Pieter van 46
 Eijudó, Nishimuraya 239
 Eisho 243
 Elyas, Isack 175, 176
 Emma, koningin-regentes 311
 Enschedé, A.J. 296
 Erasmus 13, 136
 Erp, Geertruid van 179

Euclides 46
Euripides 93, 96
Evans, Walker 229
Eyck, Van 107

F

Falize, Lucien 55
Farnese, Alexander 119
Feilding, William, First Earl of Den-
bigh 159, 160
Filips de Goede 113
Filips de Stoute 113
Filips II, koning van Spanje 119
Flavius Philostratus 128
Flinck, Govert 45, 177, 182-184
Foggini, Giovanni Battista 28
Fonseca, Franciscus de 160
Fortner, Franz Xaver 56, 59, 61
Franchini, Giacomo 69
Franchini, Giovanni Battista 69
Frederik, prins van Oranje 260, 265,
270, 272, 276, 277, 294, 295, 300,
305, 312
Frederik III van Hohenzollern 56
Frederik Hendrik, stadhouder 134
Friedrich Wilhelm IV, koning van
Pruisen 61
Froger, W.A. 296, 302

G

Galen, Van 298
Gallé, Emile 55
Gallières, De, kolonel 313
Geen, J.J. baron van 261, 270
Geer, Johanna de 186
Gerards, Balthazar 299
Gevers van Endegeest, D.T. 264, 272
Ghent, Willem Josef van 299
Goens jr., Rijcklof van 153
Goens sr., Rijcklof van 151, 152
Goeree, Johan (Jan) 123, 124
Goethem, A. van 319
Gool, Johan van 32, 97
Gosschalk, J. 299, 300
Graat, Barent 35, 37
Granvelle, Antoine Perrenot de, kardi-
naal 5
Groot, Hugo de 215
Gros, Antoine-Jean 282
Grünwedel, Carl 59, 61
Guise, Charles de, *zie: Lotharingen-de*
Guise, Charles van

H

Haan, Jan de 191
Habetz, ritmeester 313
Haesten, H.C van 46
Hals, Frans 179, 184
Hard, Van der 311

Harkink, Daniel 68
Hart, Abraham van der 50
Hartman 264
Hartman et Fils, firma 73
Hartog, Geurt de 46, 51
Hartog sr., Hendrik de 46
Hartog jr., Hendrik de 45, 46
Hartog, Jan de 46
Hartog, Wijnthe Henriette de 46
Hasselaer, Nicolaes 179, 181, 183
Hecht, Peter 93
Heemskerck, collectie J.H. van 97
Hees, Andries 158
Hees, Jan 158
Hees, Thomas 158, 160
Hein, Piet 298
Hendrik, prins van Oranje 300
Hendrik II, koning van Frankrijk 69
Hendrik IV, koning van Frankrijk 69
Heyden, Jan van der 187-189
Heyne, Bartholomeus 152
Hine, Lewis 229
Hiroshige, Utagawa 239, 241
Hoby, Edward 130
Hofstede de Groot, C. 97
Hoijel, J.H. 276, 294
Höitsu 238
Hokusai, Katsushika 239
Homerus 137
Honing, P. 300
Horapollo 128
Horatius 137
Houbraken, Arnold 93-98
Houbraken, Jacob 181
Houten, Barbara van 243
Houve, Cornelis van 155
Huet, Jean-Baptiste 73
Huizinga, J. 299
Hulft, Gerard 45
Hulst van Keulen, Gerard 45, 47
Hustaert, Jacob 159
Huygens, J. 306
Huys Janssen, Paul 294

I

Immerzeel, Johannes 280
Innes, George 286
Ireland, Samuel 206
Ising, Arnold 283, 284
Israëls, Jozef 286
Iunius, Hadrianus 129

J

Jaffé-Pierson, heer en mevrouw 53
Jan, hertog van Berry 108
Jardin, Karel du 175
Jelgerhuis, J. 259
Jones, Charles 229
Jongh, Eddy de 175, 176

Jongh, Ludolf de 138
Juan Yñiguez de Lequerica, Herederos
de 136
Julianus Apostata, keizer 9
Junius, Franciscus 96
Junius, Robertus 151

K

Kanegom, Catharina van 291
Karel Bernard, hertog van Saksen-
Weimar, *zie: Bernhard, hertog van*
Saksen-Weimar
Kasamatsu, Shirô 243
Kate, H.F.C. ten 296, 299
Kellen jr., David van der 296, 298,
299, 308, 311
Kempthorne, John 190
Kertesz, André 229
Ket, Dick 286
Keyser, Thomas de 183
Koopman, J.C. 300
Krayenhoff, Cornelis R.Th. 46
Kruseman, Cornelis 259, 275-286, 294
Kunisada, Utagawa 241

L

La Court, familie de 31
La Court, Allard de 33, 37, 215
La Court, Petronella de, *zie: Oort-*
mans-de la Court, Petronella
La Court, Pieter de 37-40
La Fargue, Jacob Elias 205, 206
La Fargue, Paulus Constantijn 199,
205, 206
La Huerta, Juan de 113
La Rocquette, Johan de 145, 150-153,
155
Laar, Michel van de 294
Lairesse, Gerard de 95, 96
Landsberg, kapitein 311
Le Bas, Hippolyte 69, 73
Le Cointre 201
Legner, Anton 107, 110, 111
Leisnier, Nicolas Auguste 69
Lekkerbeetjen 298
Lelie, Adriaen de 47, 49, 51
Lengele, Martinus 150
Lennep, Jacob van 217
Leopold van Oostenrijk, keizer 121
Leopold van Saksen-Coburg, koning
van België 260
Leupe, P.A. 299
Liberty, Arthus 318
Liefinck, Pieter 220
Limburg Stirum, M.D. graaf van 300
Lipsius 136, 139
List, kolonel 277
Lodewijk XIV, koning van Frankrijk
69

Lodewijk XV, koning van Frankrijk
69
Lodewijk Napoleon, koning 50
Loon, Gerard van 122, 123
Looy, Jacques van 286
Lotharingen-de Guise, Charles van,
kardinaal 5, 7
Lucretius 128
Lumière, gebroeders 225
Luther 4, 7, 13

M

Maatsuycker, Joan 152
Maelson, François (?) 130
Malaspina, Hercole 129, 130
Man, J.E. de 305
Mandele, W. van der 209, 211, 212
Mander, Karel van 93
Marcellini, Carlo 28
Margaretha van Oostenrijk 113
Marot, Daniel 29
Massa, Isaac 181
Matis 300
Maurits, (stadhouder), prins van
Oranje 134, 299
Medici, De 64
Medici, Maria de 183
Meester van Flémalle 107
Meester van Rimini 105-107, 110
Meester van de Verloren Zoon 12
Meijer, generaal 313
Meit, Conrad 113
Melanchton 4
Miereveld, M.J. van 215
Miereveld, Michiel van 137
Mieris, Frans van 22, 31, 122, 175
Mieris, Frans Bastiaensz. van 22, 23
Mieris, Willem van 31, 38, 39, 93, 215
Mieris, Willem Fransz. van 24
Mij, Philip van der 37
Milan, familie De 122
Milan, Johan de 121, 122
Milan Visconti, familie De 122
Milan Visconti, Daniël de 122, 123
Milan Visconti, Gijsbertus Franco de
121
Miotti, familie 69
Moholy-Nagy, Laszlo 229
Mohr, Johan Maurits 47
Moll jr., Gerrit 47
Mollerus, Isabella Francisca 22
Monaci Gallenga, Maria 318
Morris, William 56
Mosopatom, Gerrit 155, 156, 160, 161
Moucheron, Balthazar de 136
Müller, Theodor 107
Muller, Frederik 7, 121
Musscher, Michiel van 158
Muylwijck, Catharina van 136

N

Nachtglas, Jacob Pietersz 183
Nagel, Pieter 12
Nassau, Johan Maurits van 186
Nieuwland, Pieter 46, 47, 49
Noircarmes, heer van, zie: Sainte-
Aldegonde
Nolthenius, Maria Elisabeth 23
Nunnink, A.C. 283

O

Oberkampf 69
Oberkampf, Christophe-Philippe 73
Oberkampf, Emile 73
Obreen, F.D. 308, 311
Oldenbarnevelt, Johan van 215
Olie, Jacob 225
Olie jr., Jacob 225, 226
Oortmans, Adam 33
Oortmans-de la Court, Petronella 30-
33, 35, 37, 38, 40
Os, Henk van 53
Ostade, Isack van 97
Ovidius 137

P

Paatz, Walter 106, 107, 110, 113
Paets van Troostwijk, Adriaen 46, 50
Pain et Vin, Moijse 150
Pallandt, Floris van, graaf van Culem-
borg 119
Panhuis, Van 313
Panofsky, E. 110
Paravicini de Capelli 313
Parma, Margaretha van 119
Passe, Crispijn de 21
Pau(w), Reinier 184
Pek, Hendrik 292, 294
Percier, Charles 56, 73
Permoser, Balthasar 27
Perponcher, Leonard de 297
Perrault, Claude 69
Perrier, François 31, 96
Petrarca, Francesco 133
Pickenoy, Nicolaes 184
Pieneman, J.W. 295
Pieneman, Nicolaas 259, 276
Pijnappel, Jan 46
Plinius 95, 128, 137
Poiret, Paul 318
Pompe van Slingelandt, Beatrix, zie:
Assendelft, Beatrix van
Pompe van Slingelandt, Maria Anna
23
Pompe van Slingelandt, Michiel 22, 23
Pool, Mattys 27, 29, 31, 32, 35
Posson, De, kolonel 313
Prévost, Jean-Louis 223
Puget, Pierre 28

Pugin, A.W.N. 56
Putter, Josua de 155

Q

Qin Shi Huangdi, keizer van China
212
Quellinus, Artus 29, 32, 186

R

Rappard-Boon, Charlotte van 241
Ravesteyn, Arnold van 138
Ray, Man 229
Reael, Pieter 183
Rebecque, Constant de 313
Redouté, P.J. 223
Rembrandt 96, 176-178, 182, 285
Renger-Patzsch, Alfred 229
Respaigne, Nicolas de 159
Reynolds, Joshua 39
Rijswijk, Dirck van 30
Ripa, Cesare 135
Robinson, Michael 189
Rochussen, Charles 295, 296
Rodchenko, Alexander 229
Roemers, Martin 221
Roos, Cornelis 275
Roosdorp, Frederik 296
Roosdorp, Frederik Hendrik 291
Roosdorp, Frederik Jacob Roelof 291
Roosdorp, Sietze Johannes 291-313
Roosdorp, Willem 291
Rousseau, François-Eugène 55, 69
Royer, Louis 302
Rubens, Peter Paul 138, 159
Ruyter, Michiel de 152, 189, 298, 299,
305
Ryder, Albert Pinkham 286
Ryneveld, J.C. van 277

S

Saegman, Gillis Joosten 200
Sainte-Aldegonde, Philippe de, heer
van Noircarmes 5, 7
Sambucus, Joannes 129
Scheffer, J.M. 293
Scheltema, P. 296, 299
Schermerhorn, Willem 220
Schmidt Degener, F. 312
Schouman, I. 259
Schröder, J.F.L. 50
Seneca 138, 139
Serrurier, H.C. 50
Servaes van Limburch, Mechteld
Jacoba 122
Sexton, Sean 229
Six, J.P. 295, 299
Slingelandt, Hieronimus Nicolaas
baron van 50
Sluter, Claus 113

Smits, Hendrik 61
 Snoep, D.P. 186
 Snouckaert van Schauburg, Albert
 Carel baron 292, 294, 296, 300,
 306, 308, 311, 312
 Snouckaert van Schauburg, Philip 300
 Snouckaert van Schauburg, Willem
 Frederik baron 300
 Soetens, Mattheus 48
 Someren, Johannes van 151
 Speyk, Jan van 259, 294, 299, 308, 312,
 313
 Spragge, Edward 189, 190, 192
 Steenstra, Pybo 46
 Stirum, kolonel Van 294
 Strand, Paul 229
 Stuers, Victor de 68, 296, 299, 303,
 308
 Sturm, Georg 68
 Swarzenski, Georg 105, 107
 Sweers, Isaac 190
 Swieten, J. van 306
 Swinden, Johan Hendrik van 45-47,
 49, 50
 Sydervelt 155

T

Teismier, zie: Leisnier, Nicolas Auguste
 Tempesta, Antonio 175
 Terris, Adolphe 226, 227
 Tetar van Elven M.Gzn., H.M. 302
 Tetar van Elven, J.B. 259
 Theuerkauff, C. 28
 Thiel, Pieter J.J. van 21
 Timanthes 95, 96
 Tongeren, J.E. van 49
 Tonneman, Jeronimus 31
 Toshiyori 239
 Toyohiro 241
 Tribolet, Elizabeth 151, 155, 162
 Trip, Anna Maria 184, 186
 Trip, Hendrick 184, 186
 Trip, Louis 184, 186
 Trip, Margaretha 184, 186
 Tromp, Cornelis 189
 Tromp, Maarten Harpertsz. 297, 298

U

Utamaro, Kitagawa 238

V

Vaillant, Christiaan Dirk 217
 Vaillant, J.O. 49
 Valckert, Cornelis van den 24
 Valckert, Werner van den 21, 22, 24,
 183
 Valerius Maximus 95
 Valk, F. van der 292
 Van Eyck 107

Velde, Adriaen van de 188
 Velde, Henri van de 318
 Velde de Jonge, Willem van de 189,
 191, 192
 Velde de Oude, Willem van de 189
 Velden, H. van der 113
 Venne, Adriaen van de 127-139
 Vergilius, zie: Virgilius
 Verhulst, Rombout 23, 29
 Vernet, Horace 272, 282
 Verschuring, Hendrik 205
 Verschuur jr., Wouter 296
 Veth, Cornelis 218
 Vever, Maison 59
 Victoria, koningin 56
 Villeroy en Boch, firma 68
 Vingboons, Justus 184
 Virgilius 137, 138, 186
 Visscher, Roemer 21
 Visser, Herman 212
 Vitigliano, Fred 226, 227
 Vlamingh, Willem de 175
 Vlooswyck, Jan Claeszn van 184
 Vollenhove, Johannes van 153
 Vondel, Joost van den 93, 186
 Vries, De 13
 Vries, Abraham de 181

W

Waasberge, Johannes Jansonius van
 151
 Watanabe 243
 Weijzig, Henk 218, 220
 Welie, Antoon van 21
 Wellington, hertog van 294, 313
 Wely, Jan van 21
 Werff, Adriaen van der 39
 Werff, Clara Duyst van der 22
 Werff, Pieter Adriaensz. van der 23
 Westerman, G.F. 298
 Westerman, Jan 294
 Weston, Edward 229
 Westrheene, Tobias van 283
 Weyden, Rogier van der 107, 108
 Wierix, gebroeders 130
 Wildt, Agnes Willemina de 22
 Wildt, Frans de 22, 23
 Wildt, Hugo de 23
 Wilhelmina, koningin 212
 Willekens, Jacob 183, 184
 Willem, prins van Oranje, later koning
 Willem II 260, 275, 276, 277, 284,
 294, 295, 300, 313
 Willem I, koning 260, 261, 276, 277
 Willem I, prins van Oranje 134, 299
 Willem II, koning, zie: Willem, prins
 van Oranje, later koning Willem II
 Willem III, koning 300, 304
 Willem V, stadhouder 123

Willers, J. 294
 Willers, Johanna Catharina 291
 Willet, A. 296, 297
 Willigen, A. van der 280
 Winkelman, familie 319
 Winkelman, H.J. 318, 319
 Winkelman & Van der Bijl, Fa. 319
 Winkelman-Sanders, D. 318, 319
 Wit, Jacob de 45
 Witt, Cornelis de 153, 299
 Wolphaerts van Diemen, Anna 183
 Wolphaerts van Diemen, Gerrit 179
 Wolphaerts van Diemen, Sara 179,
 181, 183
 Worch, E. 211
 Wouwerman, Philips 175
 Wtenbogaert, Johannes 177, 178
 Wtewaal, B.W. 296
 Wuhmann, Sylvie 175, 176
 Wüppermann, W.E.A. 259

Y

Yôyûsai 238

Z

Zillesen, F.C. 312
 Zoutman 298

Bulletin van het Rijksmuseum

Jaargang 47, 1999 - nummer 1



Bulletin van het Rijksmuseum

Jaargang 47, 1999 – nummer 1
Verschijnt in vier afleveringen
Uitgave van Rijksmuseum, Amsterdam

Redactie

G.M.C. Jansen, J.R. de Lorm, C.J. Zandvliet

Redactie-assistente

Hinke J. Wiggers

Correspondentie bestemd voor de redactie
te richten aan het Rijksmuseum, Postbus 74888,
1070 DN Amsterdam, telefoon 020-6747000

Abonnementen

Per jaargang *f* 45,-; buitenland *f* 55,-
losse nummers *f* 15,-
Opgave bij Total Mail Service b.v.,
Energieweg 41B, 2382 NC Zoeterwoude
telefoon 071-541 91 93
girorekening nr. 7230866
of bij de erkende boekhandel

Foto's: afdeling Fotografie Rijksmuseum
(tenzij anders vermeld).
Typografische vormgeving:
Karel F. Treebus/Paul Cornelisse/Sdu.
Druk: Sdu Grafisch Bedrijf, 's-Gravenhage.

Inhoud

D. Horst, De Smalle en Brede Weg als
protestants thema in enkele unieke 16de-eeuwse
prenten 3
R.E.O. Ekkart, Een man met ring en toetssteen
door Werner van den Valckert 20
F.T. Scholten, *Een ijvore Mars van Francis*,
de beeldsnijder Van Bossuit en de familie
De la Court 26
K. Zandvliet, Adriaen de Lelies portret van de
VOC-examinator Hendrik de Hartog, 1790 44
R.J. Baarsen, Aanwinsten 19de-eeuwse kunst-
nijverheid 53
Keuze uit de aanwinsten 58
Summaries 74
Rijksmuseum informatie 80
Over de auteurs 81
Tentoonstellingen 82

Omslag

Fles van porselein, gevat in een montuur van
vergulde zilver met blauw en groen email,
gekleurde edelstenen en een parel. Het porselein
CHINA, waarschijnlijk Qing dynastie, circa 1700-
1725, de montuur ENGELAND, 1868, naar
ontwerp van WILLIAM BURGESS.

Daniel Horst

De Smalle en de Brede Weg als protestants thema in enkele unieke 16de-eeuwse prenten

Het bijbelse thema van de Smalle en de Brede Weg is in de prentkunst op allerlei manieren in beeld gebracht. Onlangs zijn twee unieke 16de-eeuwse voorbeelden boven water gekomen waarin dit motief gebruikt is in het kader van reformatorische propaganda. Bovendien is er een opvallende parallel in het formaat van de prenten aanwijsbaar. Beide zijn samengesteld uit verschillende, van afzonderlijke platen gedrukte en vervolgens aan elkaar geplakte bladen, waardoor ze de vorm van grote afficheachtige objecten kregen.

In dit artikel zullen de voorstellingen van deze prenten en enkele verwante voorbeelden worden besproken. Gekeken zal worden in hoeverre het mogelijk is om de protestantse origine van de werken nader te duiden, en of er een verband bestaat tussen het religieuze karakter van de prenten en hun opvallende grootte.

Hoewel de twee prenten dezelfde bijbel-passage als uitgangspunt hebben en enkele gemeenschappelijke iconografische elementen bevatten, verschilt de onderlinge uitwerking van het thema per prent. De eerste ets is 1570 gedateerd, niet gesignd en geeft een actueel en polemisch beeld van de verhouding tussen hervormden en katholieken (afb. 1). De tweede prent is in 1583 in Deventer uitgegeven door Joannes van Doetecum (afb. 2). Hier wordt het thema gebruikt om de persoonlijke religieuze keuze van het individu te illustreren.

De Smalle en de Brede weg

Het motief van de Smalle en de Brede Weg dient om de levensloop van de christen en de zondaar te contrasteren. In de bergrede gebruikt Christus het verhaal om zijn toehoorders uit te leggen hoe zij het eeuwige leven kunnen verwerven, maar hoe moeilijk en zwaar de levenswandel van een christen is in tegenstelling tot het gemakkelijke leven van een ongelovige. Het meest expliciet is de beschrijving volgens het evangelie van Mattheus 7:13-14: *Gaat in door de enge poort, want wijd is de poort en breed de weg, die tot het verderf leidt, en velen zijn er, die daardoor ingaan; want eng is de poort, en smal de weg, die ten leven leidt, en weinigen zijn er, die hem vinden.*¹

In de beeldende kunsten wordt dit motief meestal uitgewerkt in een voorstelling waarin groepen mensen over de twee verschillende wegen wandelen.² Het smalle pad is moeilijk begaanbaar en bezaaid met hindernissen, het voert langs allerlei gevaren. Degenen echter die volhouden bereiken uiteindelijk het hemelse Jeruzalem of een andere uitbeelding van de hemel en het eeuwige leven. De brede weg daarentegen is goed begaanbaar en aantrekkelijk, maar leidt naar de hel en de eeuwige verdoemenis. In de twee grote prenten wordt het onderwerp op deze manier verbeeld. In een in de literatuur nog niet eerder signaleerde prent van Hans Collaert de Oude is het twee wegen-thema op een afwijkende en unieke manier uitgewerkt (afb. 3).³

Afb. 1. Anoniem, *De Smalle en de Brede Weg*, 1570.
Ets en gravure, 283 x 965 mm. Cabinet des Estampes
(coll. Hennin), Bibliothèque Nationale de France,
Parijs.

In deze gravure, getiteld *Smenschens Salich[eid]*, en v[er]doemenis beteeckenis, wordt de wereld symboliseerd door het lichaam van een staande geblinddoekte man. Hier loopt de smalle weg over de gestrekte rechterarm van de man, langs de Werken van Barmhartigheid naar Christus, die de smalle poort tot het eeuwige leven belichaamt. De brede weg over de linkerarm is de duivelsval en voert naar de wijd opengesperde muil van de hel. De positie waarin de mens verkeert is hachelijk: hij is verblind door geldzucht en hierdoor onwetend van het feit dat hij op de rand van zijn graf balanceert.⁴ De goed-slecht tegenstelling in het twee wegen-thema werd eveneens gemakkelijk gebruikt om andere meer specifieke groepen te contrasteren. Door de kwalificaties 'christen' en 'zondaar' aan bestaande religieuze of maatschappelijke groepen toe te kennen kon het motief als propagandamiddel dienen. In de protestantse propaganda wordt zo de vergelijkend gebruikt om te tonen hoe de hervormden de smalle, goede, weg bewandelen, terwijl de katholieken over de brede, verkeerde, weg gaan.

De Smalle en de Brede Weg in een anonieme ets uit 1570

Anti-rooms is zeker de eerste van de twee hier nader te beschouwen grote prenten. Deze anonieme, 1570 gedateerde, ets bestaat uit drie aan elkaar geplakte bladen die samen

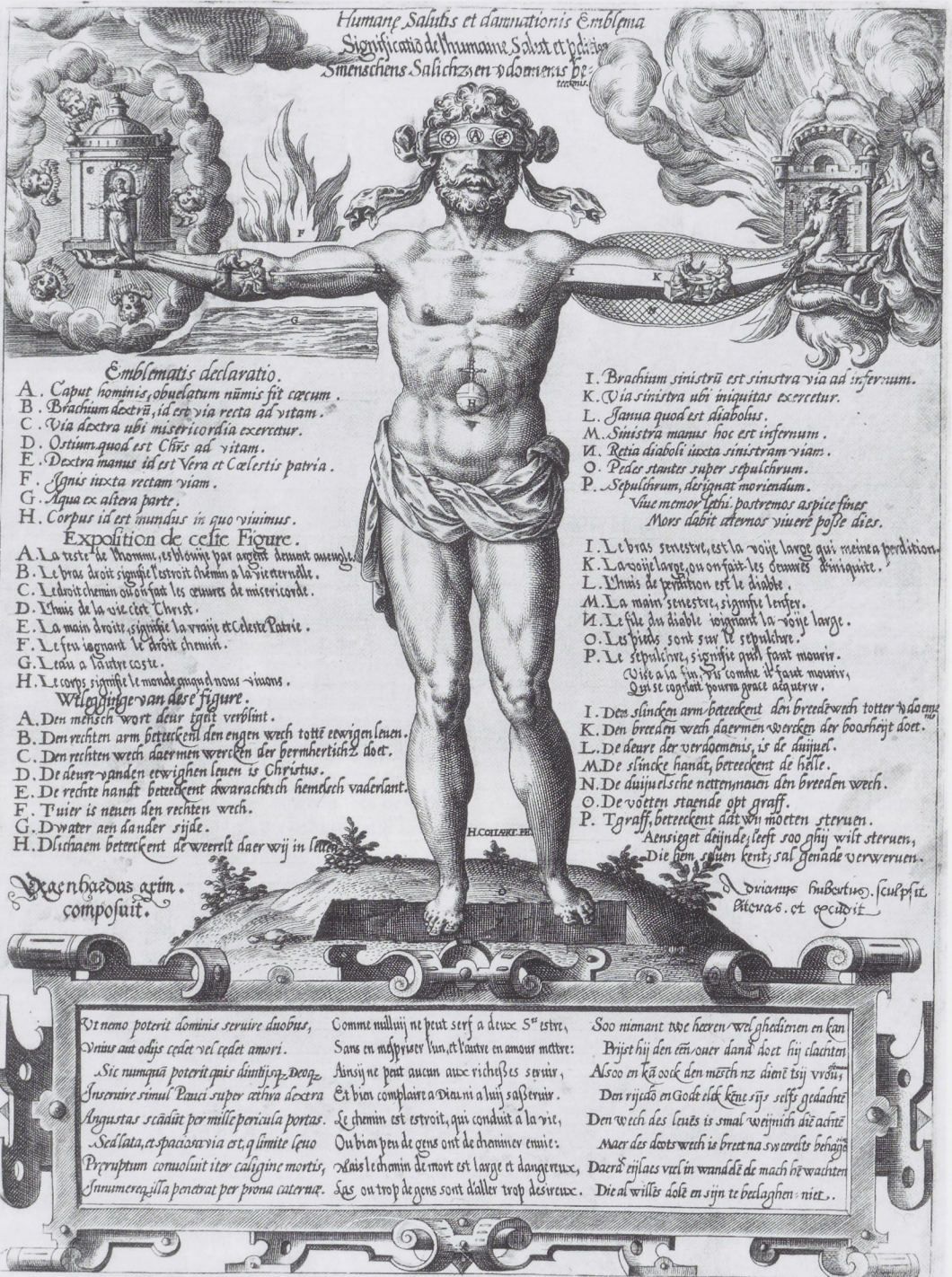
een geheel vormen van bijna één meter breed (afb. 1).⁵ Aan de bovenkant staat een uitgebreid opschrift in het Duits en in het Frans.⁶ De vele opschriften in de voorstelling zelf zijn tevens tweetalig, een enkele tekst is in het Latijn.

In de prent zijn de twee levenswandelingen als bewegende stromen in tegengestelde horizontale richtingen afgebeeld (afb. 4-6). Boven gaan van links naar rechts 'de kinderen Gods' over de smalle weg die naar de rechtsboven gelegen smalle poort voert. De gelovigen worden voorafgegaan door de kerkhervormers Melancton, Calvijn en Luther, groepen 15de- en 16de-eeuwse martelaren⁷, Christus en de apostelen en ten slotte helemaal vooraan door de oud-testamentische patriarchen en profeten. In deze chronologische reeks ligt de nadruk op de continuïteit van de verdrinking die de ware gelovige op de smalle weg moet verduren. Daardoor komen de vervolgingen en terechtstellingen van de protestanten door de katholieke kerk in het verlengde te liggen van het lot van de bijbelse martelaren.

Het grootste deel van de voorstelling is gereserveerd voor de stroom figuren die zich van rechts naar links op de brede weg naar de wijde poort en in de richting van de hellemond begeeft. Hier worden in enkele afzonderlijke scènes verschillende aspecten van de zondigheid van het zorgeloze leven geïllustreerd. Aan een tafel zit een gezelschap te



Afb. 3. Hans Collaert de Oude naar Degenhardus grim., Smenschens Salich[eid], en v[er]doemenis beteeckenis, circa 1570. Gravure, 295 x 220 mm. Kupferstichkabinett, Schlossmuseum, Gotha.



Humane Salubris et damnationis Emblemata
 Significatio de Humane Salubris et damnationis be-
 Smenschens Salich[teit] en v[er]doemenis be-
 teekenis.

Emblematis declaratio.

- A. Caput hominis, obvelatum numis fit caecum.
- B. Brachium aeternu[m], id est via recta ad vitam.
- C. Via aeterna ubi miseris cordibus exercetur.
- D. Ostium, quod est Christus ad vitam.
- E. Dextra manus id est Vera et Caeleris patria.
- F. Ignis iuxta rectam viam.
- G. Aqua ex altera parte.
- H. Corpus id est mundus in quo vivimus.

Expolition de cetic Figure.

- A. La teste de l'homme, esblouy par argent devant mengit.
- B. Le bras droit signifie l'estroit chemin a la vie eternelle.
- C. Le droit chemin ou il fait les crimes de misericorde.
- D. Vnus de la vie est Christ.
- E. La main droite, signifie la vraie et Celeste Patrie.
- F. Le feu iignant le droit chemin.
- G. L'eau a l'autre costé.
- H. Le corps signifie le monde ou nous vivons.

W[at] sijnge van dese figure.

- A. Den menschen wort deur goud verblind.
- B. Den rechten arm beteecken den engen wech tott' eevigen leuen.
- C. Den rechten wech daer men wercken der barmhertich[teit] doet.
- D. De deure vanden eevighen leuen is Christus.
- E. De rechte handt beteecken de v[er]trouwen hemelich vaderlant.
- F. T'uis is neuen den rechten wech.
- G. D'water aen d'ander sijde.
- H. D'lichaem beteecken de werelt daer wij in leuen.

Degenhardus grim.
 composuit.

- I. Brachium sinistrum est sinistra via ad infernum.
 - K. Via sinistra ubi iniquitas exercetur.
 - L. Janua quod est diabolus.
 - M. Sinistra manus hoc est infernum.
 - N. Retia diaboli iuxta sinistram viam.
 - O. Peccator stans super sepulchrum.
 - P. Sepulchrum, designat moriendum.
- Vive memor facti, postremis aspice finem
 Mors dabit aeternos vivere posse dies.

- I. Le bras senestre, est la voye large qui menna perdition.
 - K. La voye large, ou on fait les crimes d'iniquite.
 - L. Vnus de perdition est le diable.
 - M. La main senestre, signifie l'enfer.
 - N. Le file du diable iignant la voye large.
 - O. Les fiens sont sur le sepulchre.
 - P. Le sepulchre, signifie qu'il faut mourir.
- Vive a la fin, de comme il faut mourir,
 Qui se cogitant pourra grace acquerir.

- I. Den slincken arm beteecken den breeden wech tott' v[er]doemenis.
 - K. Den breeden wech daer men wercken der boosheit doet.
 - L. De deure der verdoemenis, is de duyvel.
 - M. De slincke handt, beteecken de halle.
 - N. De duyvelsche netten nauw den breeden wech.
 - O. De voeten staende opt graf.
 - P. T'graff, beteecken dat men moet steruen.
- Aensietet dijnde, leeft soo ghij wilt steruen,
 Die hem seuen kent, sal genade vererven.

D. Duvanus hubertus, sculpsit.
 Aetna. et excudit.

Ut nemo poterit dominis servire duobus,
 Vnus aut odys cedet vel cedet amori.
 Sic nunquam poterit quis dimittere Deo,
 Invenire simul Laici super caetera aeterna
 Angustas sciant per mille pericula portas.
 Scilicet, et spacia viae et q[ui] limite leuo
 Prurptum conuoluit iter caugine mortis,
 Innumeraq[ue] illa penetra per prona caterua.

Comme nuluy ne peut serf a deux s[er] estre,
 Sans en m[er]cyer l'un, et l'autre en amour mettre:
 Ainsij ne pent aucun avec riches[es] servir,
 Et bien complaire a Dieu ni a luy s[er]servir.
 Le chemin est estroit, qui conduit a la vie,
 Ou bien peu de gens ont de chemin en vie.
 Mais le chemin de mort est large et dangereux,
 Las ou trop de gens sont daller trop desireux.

Soo niemant doe haeren w[er]k gheleiden en kan
 Prijs hij den een o[ver] o[ver] dan d[ie] hij claerheit
 Alsoe en kan oock den menschen niet dien by v[er]v[er]
 Den rijck[en] en Gode elck k[on]t sijn sijn g[e]daente
 Den wech des leuens is smal weghenich die actie
 Maer des doots wech is breed na s[er]v[er]t[er]s bejaeg
 Daer d[ie] wils val in wandale de mach he waeten
 Die al wils o[ver] en sijn te beclaghen niet.

aanstichters van de Spaanse tirannie bestempeld, de onderdrukkers van de hervormde religie in de Nederlanden.¹¹ De kardinaal van Lotharingen en de heer van Noircarnes figuren minder vaak in dergelijke politieke prenten. Charles de Guise, de tweede kardinaal van Lotharingen nam het initiatief voor de vervolgingen van de hugenoten in Frankrijk in de jaren '60. Hoewel hij op het Nederlandse toneel een ondergeschikte rol speelde, komt hij ook hier in enkele politieke prenten uit het begin van de jaren '70 voor als deelnemer aan de katholieke repressie.¹² Waarschijnlijk uniek in dit soort voorstellingen is de aanwezigheid van Philippe de Sainte-Aldegonde, heer van Noircarnes, de veldheer die in 1567 hardhandig een einde maakte aan de calvinistische bolwerken in Doornik en Valenciennes, en die een aantal opstandige steden in Brabant en Limburg heroverde.¹³

De ets kan geplaatst worden binnen een groep prenten en tekeningen die overeenkomsten vertoont in compositie, opschriften en algemene religieuze stellingname.¹⁴ In al deze werken worden de dwalingen van de roomse kerk in een gedetailleerd landschap geïllustreerd, waarin een hellemond de verdoemden opslokt.

Doelgroep

De vervaardiger heeft zijn werk niet voor een regionaal of denominatief beperkt publiek willen maken, maar voor alle groepen hervormden die in de periode tot 1570 leden onder de hevige repressie en vervolgingen. De bevestiging voor een dergelijk 'oecumenisch' streven is het zeldzame gezamenlijk optreden van Luther en Calvijn in de voorstelling. Dat de opschriften zowel in het Duits als in het Frans zijn, wijst eveneens op de wens van de maker om een zo breed mogelijk publiek te willen bereiken. Aan de beschouwer wordt een sterk gepolemiseerde afspiegeling van de werkelijkheid gepresenteerd. De religieuze wereld wordt in twee tegengesteld georiënteerde en geïsoleerde kampen verdeeld. Het aardse leven van de hervormde gelovige is een tranendal en zijn martelaarschap is even onafwendbaar als het noodlot van de zorgeloze katholiek.

De voorstelling verbeeldt de heersende situatie en bevestigt de uiteindelijke afloop. Er lijkt minder sprake te zijn van een keuzemogelijkheid voor de beschouwer als wel van het tonen van de voorbeschiktheid van beide religieuze groepen. Het gaat te ver om hierin een directe relatie met het calvinistische principe van de predestinatie te veronderstellen, maar enige verwantschap kan niet worden uitgesloten. Dit aspect wordt vooral duidelijk in vergelijking met de wijze waarop het twee wegen-motief in de tweede grote prent tot uitdrukking is gebracht.

Joannes van Doetecums

Smalle en Brede Weg uit 1583

Hoewel het bestaan van de grote gravure uitgegeven door Joannes van Doetecum in 1583 bekend was van de vermelding in Frederik Mullers 19de-eeuwse catalogus van historische prenten, is deze tot voor kort niet eerder afgebeeld of beschreven.¹⁵ Hierin neemt de verzamelaar de prent op onder de wonderlijk algemene titel *Zinneprent over de Godsdienst, – herleving van geloof – en de hervorming in het algemeen*.¹⁶ De grote gravure van 565 x 1110 mm (afb. 7-9), is samengesteld uit zes aan elkaar geplakte bladen en draagt een uitgebreid onderschrift van zes kolommen in boekdruk. Dit onderschrift vormt een legenda waarin de genummerde elementen uit de voorstelling worden verduidelijkt door middel van toepasselijke bijbelcitatien.¹⁷ Boven de legenda staat de volgende titel: *Een klaere ende schriftelijcke bewijsinghe / van den Schmaelen wech / ende Enghe Poorte / die tho den Leeven leydet / ende van den Breeden Wech / Ende Wiede Poorte / die tho die Verdoemenisse leydet. Mattheus int vij. Capittel.* Rechts onderaan staat het adres *Ghedruckt tho Deventer dorch Johan van Doetekum Anno MDLXXXIII*. De anonieme prent is uitgegeven door Joannes van Doetecum (circa 1530-1605) en is grotendeels gegraveerd, de contouren lijken echter te zijn geëtsd. Wellicht heeft Van Doetecum, die naast uitgever vooral een etser was, eerst de opzet in ets op de plaat gezet, waarna de voorstelling met de burijs is ingevuld door een graveur die aan het atelier was verbonden.¹⁸

Afb. 4. Als afb. 1, eerste blad.

Afb. 5. Als afb. 1, tweede blad.



Beschrijving van de voorstelling

Zoals de titel aangeeft is het onderwerp van de prent de prediking van Christus over de Smalle en de Brede Weg, volgens de beschrijving in Mattheus. Centraal in de voorstelling staat de mens die op het punt staat te beslissen welke levensweg te gaan bewandelen. Twee allegorische figuren proberen de mens over te halen de weg in te slaan die zij voorstaan. De engel Gods adviseert de mens om de smalle weg van de ware gelovige te nemen. De engel reikt hem het zwaard en het schild, het *harnasch Gods*, waarmee hij zich als de christelijke ridder kan wapenen tegen de verleidingen van de duivel. De christenstrijder is een veelgebruikt concept. De christen moet vechten om zich te handhaven in een vijandige wereld, zoals blijkt in afbeeldingen uit zowel de reformatie als de contra-reformatie.¹⁹ Tot deze geestelijke wapenrusting behoren volgens het onderschrift: *den helm des Salicheyts en dat schweert des geestes werck is dat woort Gods*. Het bijbehorend *schildt des Gheloofs* toont het offer van Abraham, een episode uit het Oude Testament dat hier als symbool is gebruikt voor het onvoor-

waardelijke geloof en vertrouwen in God.²⁰

De vrouw rechts, rijk gekleed en met een wereldbol op haar hoofd, symboliseert de wereld en de genoegens daarvan. Zij legt haar hand op de schouder van de man en wijst hem de brede weg van de wereld. De voorstelling wordt in tweeën gedeeld door een grote symbolische boom die links blad draagt maar rechts kaal en verdord is. Dit is in overeenstemming met de gevolgen van de keuze van de mens. De smalle weg is die van het leven, de brede weg die van de dood. In de prent maakt de mens zijn keuze voor de smalle weg kenbaar: hij keert zich naar de engel, slaat de ogen nederig neer, houdt zijn rechterhand op zijn hart en maakt met zijn linkerhand een afwerend gebaar naar de vrouw die de wereld verbeeldt. Links op de voorgrond wordt een groep mensen toegesproken door Johannes de Doper. Een mooi detail is de moeder die van haar kind een bosje bloemen krijgt aange-reikt, hiermee de zachtheid en de deugdzaamheid van de toehoorders benadrukkend. De omstanders, naar hun kleding te oordelen vooral bestaande uit gegode stedelingen,

Die Wiede Poorte is versierd met gekruiste sleutels en de pauselijke driekroon: het embleem van de kerk van Rome, hier gecombineerd met een ondersteboven hangende wereldbol: de verkeerde wereld, de wereld die op zijn kop staat. De poort geeft toegang tot een paleis waar het vrolijk aan toe gaat. Er huist ook een rijkwaard die zijn geld aan het wegen is. Boven diens hoofd wordt een zak koren naar binnen getakeld, die van de armen is gestolen. Het onderschrift berispt de rijken die de armen onderdrukken en hun koren roven.²³ Rechts van dit paleis is een stereotiepe voorstelling van een 16de-eeuwse dorpskermis rond een herberg bij een kerk.²⁴ Bezoekers lopen tussen de kramen, er wordt gevrijd, gedronken, overgegeven, gedanst en gevochten. Een processie baant zich een weg tussen de mensen voor de kerk. Een priester spreekt de menigte toe vanaf een preekstoel die is opgesteld tegen de buitenmuur van de kerk. Al deze scènes geven samen een beeld van de in protestantse ogen verwerpelijke geloofsbeleving in de traditie van de roomse kerk, de kerk van de wereld. De oplaaiende vlammen en de vliegende duivel boven dit toneel verwijzen naar de werkelijke eindbestemming van de reizigers op de brede weg.

Verwante composities

Voor de compositie van deze prent heeft de maker teruggegrepen op oudere voorbeelden. De verdeling van het beeld in een positieve en een negatieve helft door middel van een deels verdorde en een deels levende boom is ontleend aan de invloedrijke houtsnede van Lucas Cranach de Oude uit circa 1530, met een voorstelling van de tegenstelling tussen Wet en Genade.²⁵ In deze vaak gekopieerde voorstelling heeft Cranach de lutherse genadeleer krachtig in beeld samengevat. Dat het gebruik van dit thema niet beperkt bleef tot prenten en schilderijen in Duitsland maar ook in de Nederlanden opgang maakte, blijkt onder andere uit een prent van Pieter Nagel (afb. 10).²⁶ De zondige mens vindt geen heil bij de wetten van Mozes, die de zondaar enkel veroordelen. Johannes de Doper wijst naar de kruisdood en opstanding van Christus, die de mens wél vergiffenis en genade voor zijn zonden bieden. De weg van Mozes

(de verdorde boom) leidt naar de dood, de weg van Johannes (de levende boom) naar het leven.

Eveneens op de voorstelling van Cranach geïnspireerd, maar inhoudelijk en compositioneel meer verwant aan Van Doetecums prent, is een anonieme tekening vervaardigd naar een aan de Meester van de Verloren Zoon toegeschreven ontwerp (afb. 11).²⁷ Evenals in de prent dragen details van de voorstelling verwijzingen naar relevante bijbelverzen. De tekening combineert het thema van de Smalle en Brede Weg met een voorstelling van het Laatste Oordeel. Omdat de tekening links en rechts is afgesneden, zijn de respectievelijk smalle en wijde poort slechts gedeeltelijk zichtbaar. Ook hier wordt de voorstelling door een boom in tweeën gedeeld. Links aan de voet van de boom staat een man die moet kiezen tussen de weg naar de smalle of de wijde poort. De man maakt een identiek gebaar door zijn hand op zijn hart te leggen. Een feestganger met geheven glas probeert hem naar de weg van de wereld te lokken, maar Christus wijst hem in de richting van de smalle poort. Op de weg naar de smalle poort lopen, in navolging van Christus, mensen met een kruis op de rug. Hierachter zijn de vervolgingen afgebeeld die de gelovigen moeten verduren. Het leven op de weg naar de wijde poort wordt getypeerd door aardse genoegens: eten en drinken, muziekmaken en vrijages.²⁸

De Vrije Wil

Er zijn behalve overeenkomsten ook essentiële verschillen tussen het lutherse beeldprogramma en Van Doetecums prent. Cranachs houtsnede toont links de veroordeelde mens en rechts de verlost mens. Maar in zowel de anonieme tekening als in de prenten van Nagel en Van Doetecum figureert de mens als een centrale hoofdfiguur. Bovendien betreft het hier de mens op het moment dat hij moet kiezen, hij staat voor de morele beslissing hoe zijn verdere leven in te richten. Een controversieel punt uit de hervorming wordt daarmee geïllustreerd: de vrije wil. De mens is niet, zoals in de calvinistische predestinatieleer, voor de hemel of de hel voorbestemd, maar heeft de mogelijkheid om zelf te

kiezen tussen de kerk en de wereld. Het is in eerste instantie vooral Luther geweest die zich, onder andere in debat met Erasmus, fel gekeerd heeft tegen het principe van de keuzevrijheid van de mens. Hoewel Van Doetecum's prent dus compositionele elementen bevat die ontleend zijn aan lutherse bronnen, zijn er inhoudelijke humanistische beginselen die hier haaks op staan. De beide hier besproken prenten bevestigen het voor de tegenwoordige beschouwer vaak ongrijpbare karakter van de Nederlandse reformatische kunst. In elk van de werken vallen aspecten aan te wijzen die getuigen van lutherse of calvinistische inzichten, maar tegelijkertijd zijn er weer andere elementen aanwezig die dergelijke conclusies juist tegenspreken.

Joannes van Doetecum als protestantse uitgever

De voorstelling die Joannes van Doetecum heeft uitgegeven getuigt van een hervormde geloofsovertuiging. Dit is in overeenstemming met de levensloop van de maker die bij herhaling moest vluchten voor onderdrukking en zich in plaatsen vestigde waar hij zijn geloof in vrijheid kon beleven. Van Doetecum's leven is in belangrijke mate gekoppeld aan de politieke status van zijn geboortestad Deventer.²⁹ De stad ging in 1578 over naar de zijde van de opstandelingen en blijkens het adres op de prent was de kunstenaar daar in 1583 werkzaam. Het op de markt brengen van een kritisch werk mét vermelding van de naam van de uitgever kon dan ook alleen veilig gebeuren in protestants gebied dat niet onder directe controle van de centrale katholieke overheid stond. Toen deze stad in 1587 echter weer in Spaanse handen viel, vluchtte de kunstenaar naar Haarlem, waar hij tot zijn dood verbleef.³⁰

Ook de boedelinventaris met vermelding van de prenten die door Joannes van Doetecum zijn uitgegeven of verkocht, wijst in de richting van een hervormde levensovertuiging.³¹ Naast voornamelijk cartografisch materiaal bevat de inventaris een aantal werken met duidelijk protestantse onderwerpen. In de boedelinventaris van 1608 komen we onder de kop *Gereetschap ende plaeten totte cunstdruckerie behoorende de volgende zaken*

tegen: *Twee groote plaeten vande thijen geboden, Twee platen van de thijen geboden, Een plaet van de thijen geboden, Vijf platen vande Spaansche inquisitie, Een plaet van Salomons gebeth, en Drije platen van de engen ende breedden wech*. De zes platen die gebruikt zijn om de hier besproken prent te drukken komen alleen voor in het inventaris van 1626. Er worden tevens prenten vermeld die niet persé door Van Doetecum zijn uitgegeven, maar blijkbaar wel bij hem waren te verkrijgen, waaronder prenten met onderwerpen als de Geloofsartikelen (41 stuks door De Vries), de Smalle en Brede Weg (30 stuks uitgegeven door Cornelis Claesz, waarvan 5 ingekleurde exemplaren) en een afgezette prent met de intrigerende titel *Een monijcken crijch*.

De Smalle en de Brede Weg als protestants thema

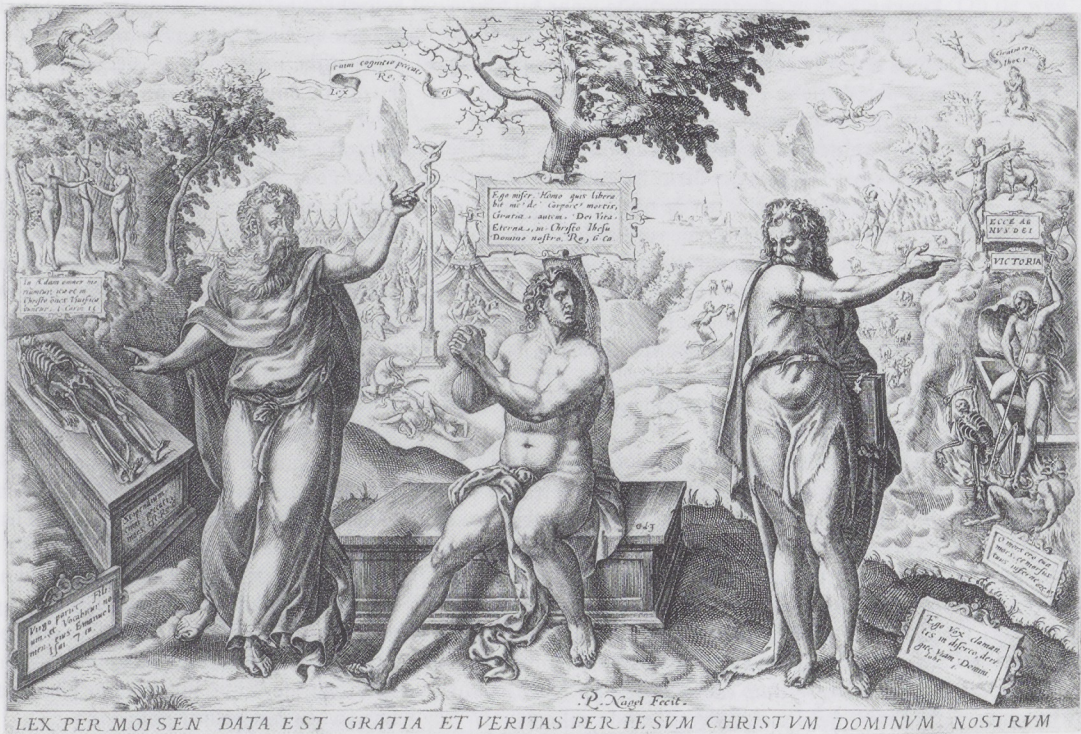
De populariteit van het twee wegen-thema bij de protestantse propagandisten laat zich verklaren door het feit dat de vergelijking een motief verschaft, dat bij uitstek geschikt was om een minderheidsstandpunt als een waarheid tot uitdrukking te brengen. De meeste mensen gingen immers over de verwerpelijke brede weg en slechts enkelen verkozen de smalle weg van de rechtvaardigen. Met deze bekende, en in principe eenvoudige, vergelijking kon het verschil worden getoond tussen een na te streven ideaal en de verwerpelijke status quo. Dit maakte het thema tot een goed middel om opstandige ideeën van groeperingen die veranderingen nastreefden uit te dragen. In een tijd waarin aanhangers van het nieuwe hervormde geloof vochten voor vrijheid en erkenning, kon de uitbeelding van het thema in prenten als een effectief wapen worden ingezet om het eigen gelijk kracht bij te zetten. Door het onderbouwen van de voorstelling met bijbelcitaties, geeft de samensteller aan dat de uitgebeelde ideeën zijn gebaseerd op een bijbels fundament. Deze koppeling wordt gebruikt als bewijs voor de onweerlegbaarheid van de boodschap. Dit nu was één van de uitgangspunten van de reformatie, waar interpretatie door de officiële kerk werd verworpen, en de tekst van de bijbel in de eerste plaats als basis voor het geloof gold.

Afb. 10. Pieter Nagel naar Gerard van Groeningen, *De Mens tussen het Oude en het Nieuwe Verbond*, circa 1567. Gravure, 220 x 325 mm. Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam.

Aspecten van formaat en functie

Een van de opvallendste elementen aan de hier besproken anti-roomse uitbeeldingen van het twee wegen-thema is het grote formaat waarop dit gebeurt. Joannes van Doetecums prent meet, inclusief de onderschriften, maar liefst 820 x 1120 mm. Het Parijse blad is weliswaar iets smaller, maar is met een lengte van bijna een meter eveneens van een buitengewoon formaat. Nog grotere afmetingen heeft een derde versie van de Smalle en de Brede Weg uit circa 1600 (afb. 12). Deze prent, vervaardigd door Robert de Baudous naar ontwerp van Nic. Anglois, is van drie platen gedrukt en heeft, inclusief de opgeplakte teksten, afmetingen van circa 630 x 1925 mm.³² Ook in deze voorstelling gaan de katholieken over de brede weg en de protestanten over de smalle weg. Het onderschrift roept degenen op die nog onder de katholieken op de brede weg zitten, maar daar niet thuis horen, om de overstap

naar de smalle weg te maken. De rechterzijde van de prent functioneert eigenlijk als een staalkaart van honderd verschillende orden en rangen in de katholieke kerk, met een beschrijving van hun kledingwijze. De pelgrim op de smalle weg gaat langs de Wet, het Evangelie en de Wereld door de smalle poort waar hij uiteindelijk door de dood van Christus wordt verlost van de last van zijn zonden die hij als bagage op zijn schouders draagt. Aan het formaat valt af te leiden dat alle drie de prenten zijn vervaardigd met de bedoeling ze aan de muur te hangen. Gezien hun strekking wijst dit er op dat men de ideologische boodschap op een nadrukkelijke wijze aanschouwelijk heeft willen maken. Blijkbaar was het twee wegen-motief een onderwerp dat zich goed leende om met dit doel op een groot formaat te worden uitgebeeld. De prenten tonen niet zomaar een willekeurige devote voorstelling of een bijbelverhaal, maar hebben bovenal een instructief karakter en doen een actief beroep op het geweten van



Afb. 11. Anoniem naar de Meester van de Verloren Zoon, De Smalle en de Brede Weg, circa 1560-70. Pen in bruin, 292/311 x 432 mm. Graphische Sammlung, Walraf-Richartz-Museum, Keulen. Foto: Rheinisches Bildarchiv, Keulen.



de beschouwer. Vooral bij de gravure van Van Doetecum is dit goed te zien. De kijker behoort als het ware in de prent te stappen en zich te vereenzelvigen met de Mens die voor de keuze wordt gesteld. Ook in de Parijse ets (afb. 1) leert de beschouwer het verschil tussen het onbekommerde aardse leven dat de roomse kerk voorstaat en dat door de overheid wordt gesanctioneerd, en het leven van de hervormde gelovige die, evenals de bijbelse martelaren, vervolging en onderdrukking moet verduren. Men kan zich deze prenten goed in een openbare ruimte voorstellen, een hervormde kerk of een schoollokaal om, eventueel gepaard aan een uitleg, te dienen ter aanschouwelijke instructie van de kerkganger of de leerling. Een dergelijk gebruik zal er toe hebben bijgedragen dat dit soort prenten zo zeldzaam is: van

beide besproken prenten is slechts één afdruk bekend. Daarnaast is het ook goed mogelijk dat exemplaren in beslag zijn genomen en vernietigd. Regelmatig werden in gebieden waar de katholieke kerk nog de teugels in handen had invallen uitgevoerd bij drukkerijen en boekhandels en bij privé personen, om te controleren of er geen – in de ogen van de autoriteiten – ketterse of opstandige ideeën werden verspreid.

Afb. 12. Robert de Baudous naar Nic. Anglois, De Smalle en de Brede Weg, circa 1600. Gravure, 430 x 1875 mm. Stichting Atlas van Stolk, Historisch Museum Rotterdam.

TAFEREEL OFT ONDERVVIISINGE DER EENVOVDIGE VOORSTELLEN DE TWEE VERSCHEYDEN RELIGIE... DIE TOT DER VERDOEMENISSE LEYDT VAN D EN WELCKEN MEN MOET AFVVIICKEN ENDE DANDERE DE CHR...ELICKE RELIGIE DEWELCKE WAERACHTIGH...



Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne...

Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne...

Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne...

Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne...

Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne...

Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne...

Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne... Wilt ghy ghyne...

Noten

* Het werk voor dit artikel is deels verricht in het kader van een promotieonderzoek naar propagandaprenten uit de eerste decennia van de Nederlandse Opstand. Het onderzoek te Parijs werd mogelijk gemaakt door een beurs voor een korte studiereis verstrekt door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek. Ik dank de volgende personen hartelijk voor hun hulp bij de totstandkoming van dit artikel: mijn promotor prof. dr. IJza Veldman van de Vrije Universiteit te Amsterdam, Henk Nalis, stadsarchivaris te Deventer en Ger Luijten van het Rijksprentenkabinet te Amsterdam.

¹ Dezelfde vergelijking komt ook voor in Lucas 13:23-24. In de evangeliën van Marcus en Johannes wordt deze episode niet beschreven. ² Voor dit thema in de beeldende kunsten zie: E. Panofsky, *Hercules am Scheidewege und andere antike Bildstoffe in der neueren Kunst*, Berlijn 1930; B. Knipping, *De Iconografie van de Contra-Reformatie in de Nederlanden*, Hilver-

sum 1939, dl. 1, pp. 91-93; W. Harms, *Homo Viator in Bivio. Studien zur Bildlichkeit des Weges*, München 1970; R. Schleier, *Tabula Cebetis*, Berlijn 1973, pp. 124-129; R.P. Zijp, "De brede en smalle weg", een alternatief door de eeuwen heen', in: cat.tent. *Vroomheid per Dozijn*, Utrecht (Rijksmuseum Het Catharijneconvent) 1982, pp. 35-42, gecomprimeerd door de auteur in 'Een schilderij met de voorstelling van de brede en smalle weg uit circa 1635', *Antiek* 17 (1983), pp. 531-538; cat.tent. *Luther und die Folgen für die Kunst*, Hamburg (Hamburger Kunsthalle) 1983-84, pp. 309-311.

³ Hans Collaert heeft gewerkt naar een compositie van Degenhardus grim. Adrianus Hubertus was verantwoordelijk voor het graveren van de teksten en trad op als uitgever. De gravure bevindt zich in de collectie van het Schlossmuseum te Gotha. Niet vermeld bij Collaert in F.W.H. Hollstein, *Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts, circa 1450-1700*, dl. IV.

⁴ Wellicht verwijst de naam van de inventor

NE DE PAVSELICKE RELIGIE DE WELCKE VALSCH IS. ENDE IN DE WELCKE DEN BREEDEN WECH IS
DAER DEN ENGEN WECH IS. LEYDENDE TOT HET HEMELSCKE IERUSALEM IN DEN WELCKEN MEN MOET GAEN. ENDE VOLHERDEN TOTTEN EYNDE TOE



1. In den Vanden der ...
2. In den Vanden der ...
3. In den Vanden der ...
4. In den Vanden der ...
5. In den Vanden der ...
6. In den Vanden der ...
7. In den Vanden der ...
8. In den Vanden der ...
9. In den Vanden der ...
10. In den Vanden der ...
11. In den Vanden der ...
12. In den Vanden der ...
13. In den Vanden der ...
14. In den Vanden der ...
15. In den Vanden der ...
16. In den Vanden der ...
17. In den Vanden der ...
18. In den Vanden der ...
19. In den Vanden der ...
20. In den Vanden der ...
21. In den Vanden der ...
22. In den Vanden der ...
23. In den Vanden der ...
24. In den Vanden der ...
25. In den Vanden der ...
26. In den Vanden der ...
27. In den Vanden der ...
28. In den Vanden der ...
29. In den Vanden der ...
30. In den Vanden der ...
31. In den Vanden der ...
32. In den Vanden der ...
33. In den Vanden der ...
34. In den Vanden der ...
35. In den Vanden der ...
36. In den Vanden der ...
37. In den Vanden der ...
38. In den Vanden der ...
39. In den Vanden der ...
40. In den Vanden der ...
41. In den Vanden der ...
42. In den Vanden der ...
43. In den Vanden der ...
44. In den Vanden der ...
45. In den Vanden der ...
46. In den Vanden der ...
47. In den Vanden der ...
48. In den Vanden der ...
49. In den Vanden der ...
50. In den Vanden der ...

Degenhardus grim naar een abt van Grimbergen. In dat geval is het opvallend dat de kloosterling Degenhardus in deze heilsweg geen bemiddelende rol tussen mens en Christus aan de katholieke kerk heeft toebedeeld; de mens dient zelf de juiste weg naar de Verlosser te vinden.

⁵ G. Duplessis, *Inventaire de la Collection d'Estampes relatives a l'histoire de France, léguée en 1863 a la Bibliothèque Nationale par M. Michel Hennin*, dl. 1, Parijs 1877, p. 72, nr. 645. De ets maakt deel uit van een in de jaren 1569-70 ontstane groep politieke prenten die aan eenzelfde onbekende hand toegeschreven kunnen worden. Tot deze groep behoren voorts *Der Stul des Duc de Alba*, 1569, Frederik Muller, *De Nederlandsche geschiedenis in platen*, 4 delen, Amsterdam 1863-70, dl. 1, nr. 518, J. Tanis en D. Horst, *Images of Discord: A graphic interpretation of the opening decades of the Eighty Years' War [De Tweedracht Verbeeld. Prentkunst als propaganda aan het begin van de*

Tachtigjarige Oorlog], Bryn Mawr 1993, p. 51, nr. 7; *Die Kirch Christi*, cat.tent. Hamburg 1983-84, *op.cit.* (noot 2), p. 197, afb. 71b, Tanis en Horst, *idem*, p. 43, nr. 3 en *Der Grosser Teuffel ist ausgelesen mit seinr mütter*, 1569, cat. tent. Hamburg 1983-84, *op.cit.* (noot 2), p. 161, afb. 33c.

⁶ De opschriften luiden als volgt: *In diser histori ist warhafftig zü sehen die erbermliche verfolgung und Jammer (von Abels todtschlag an, und der Propheten, Patriarchen, Aposteln, und Martern biß zü unser zeit) den kindern Gottes die den engen weg suchen und halten, welcher zür seligkeit für (t). Sampt auch wie sie gepeiniget und gemartert seind worden von denen die allweg in uberfluß und wollust leben und im dem breitten weg wandlen der zur verdammuß führt, Wie uns lehrt Ecclesiasticus am 2 cap. Weeh eich die die gedult verloren haben, was wöllen ihr thün, wen eüch der herr heymsuchen wirt? Gedruckt Anno M.D.L.X.X.;* *Geht ein durch die enge porten / Dan[n] die port*

ist Weit, Un[n]d der weg ist breyt / der zü der verdammüß abfürt / un[n]d ihren feind vil die darauff wandlen. unnd die port ist enge / und der weg ist schmal, der züm leben füret, und wenig ist ihren die ihn fi[n]den / mate. am 7. cap.;

Entrez par la porte estroite: car c'est la porte large et le chemin spacieux qui mene à perdition, et y a grand nombre qui entre par icelle. Car la porte est estroite et le chemin estroit qui mene a la vie: et peu en a qui le trouvent. Mat. 7 cap.;

On peut voir en cest histoire les cruelles persecutions, troubles, facheries, et calamités advenues (des le com[m]enceme[n]t du monde, depuis le sang D'Abel, poursuivans aux Patriarches, Prophetes, Apostres, et Martirs de n[ot]re temps) aux enfans de dieu tenant le chemin de la porte estroite qui mene a salut: lesquelles persecutions leurs ont este livrees par ceux qui toujours ce sont adon[n]es, non seuleme[n]t a les persecuter mais aussi a toutes sortes de plaisirs et dissolutions mondains, tenant la voye large & spatieuse qui mene a perdition, com[m]e en rend tesmoingnage L'Eclesiastique cha. 2 disans, Malheur sur vous qui aves perdu patience (et qui delaissans les droites voye, vous estes destournez es perverses).

⁷ Van links naar rechts zijn dit: de verbranding van de raadsheer Anne du Bourg te Parijs in 1559, een groep van veertien personen verbrand in 1559 te Valledolid in Spanje, de slachting van de Waldenzen in het dorpje Chabrières in 1545, een massaexecutie van vierhonderd man te Parijs in 1511 en ten slotte de brandstapels van de Tjechische hervormers Jan Hus en Hieronymus van Praag te Konstanz in respectievelijk 1415 en 1416. Ervoor loopt de 14de-eeuwse Engelse hervormer John Wycliffe (circa 1328-1384), vaak beschouwd als de eerste protestantse kerkhervormer.

⁸ De opschriften hier luiden als volgt: *Wermaledeit seij der dag darin wir geboren. Maudit soit le jour auquel nous fumez nez. // Wir haben uns bedeckt mit lügen. Nous avons mis n[ot]r[e]s esperan[ce] en ma[n]so[n]ge. // We We uns das wir in[n] geist gottes gesündiget habend. Malheur sur nous qui avons volontairement peche contre le saint esprit.*

⁹ *Hie seind die Tyrann[en] so vorzeite[n] gewesen und ietz zü unsere zeytt sein, die die kinder gottes gepeniget und gemartert haben, und noch täglich thün. // Ici sont les tyrans du temps passe, avec ceux de n[ot]re temps, qui ont persecute, et persecute les enfans de dieu. Onder deze tirannen bevinden zich bijbelse figuren (Kaïn, Cham, Judas Iskariot, Sennacherib, Achab, Pilatus,*

Herodes, Izebel en Faraao), historische figuren als keizer Julianus Apostata en de profeet Mohammed en ten slotte de groep van eigentijdse vervolgers van christenen. Achter de bazuin van de heraut van dit legertje is een kleinere groep te zien die in het opschrift wordt aangeduid als 'de bloedige spaanse inquisitie'.

¹⁰ *So woll her wir wölle[n] de[n] fromen arme[n] unnd schlechten[n] underduncken. ec. 2. // Venez, foulons le poure juste, et n'es-pargno[n]s point la vesue. ec. 2.* Hoewel het opschrift vermeldt dat dit een citaat is uit het tweede hoofdstuk van het apocriefe boek Ecclesiasticus, is het in werkelijkheid ontleend aan De Wijsheid van Salomo aan de Tyrannen 2:10.

¹¹ Tanis en Horst, *op.cit.* (noot 5), vooral nrs. 3, 7, 8, 10 en 13; Muller, *op.cit.* (noot 5), dl. 1, nrs. 515, 518 en 521 en dl. IV, nr. 435A.

¹² Tanis en Horst, *op.cit.* (noot 5), p. 43, nr. 3 en p. 67, nr. 13/4.

¹³ Voor de rol van van Noircarmes zie: G. Parker, *The Dutch Revolt*, London 1985 (revised edition), pp. 93-99.

¹⁴ Voor een uitgebreide bespreking van de relatie tussen de werken uit deze groep zie: K.G. Boon, *The Netherlandish and German Drawings of the xvth and xvith Centuries of the Frits Lugt Collection*, Parijs 1992, dl. 1, pp. xxvi-xxix, dl. 2, pp. 246-249, fig. 7-10.

¹⁵ *The New Hollstein Dutch & Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts 1450-1700: The Van Doetecum Family*, 4 delen, samengesteld door H. Nalis, Rotterdam 1998, dl. IV, p. 5, nr. 841. De prent wordt vermeld bij Zijp, *op.cit.* (noot 2), p. 36, waar de schrijver (terecht) vermoedt dat de prent als bron heeft gediend voor een anoniem 17de-eeuws schilderij.

¹⁶ Muller, *op.cit.* (noot 5), dl. 1, nr. 421. De prent bevond zich destijds in de collectie Verloren van Themaat. In 1959 werd de prent aangekocht door het Rijksprentenkabinet te Amsterdam (inv.nr. RP-P-1959-83).

¹⁷ Een identieke bijbeluitgave waaraan deze opschriften zouden kunnen zijn ontleend heb ik niet kunnen achterhalen. Qua woordkeus en spelling leken de overeenkomsten met de Biestkensbijbel in de uitgaves van 1579 en 1582 het grootst. Ik dank Adriaan Plak van de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam voor zijn hulp bij het zoeken naar een passende tekst.

¹⁸ Nalis vermeldt de prent in *The New Hollstein*, *op.cit.* (noot 15), onder het werk vervaardigd door Joannes van Doetecum in samenwerking met zijn zoon Baptista.

¹⁹ De bijbeltekst die geciteerd wordt is Efeziërs 6:10-18. Het concept van de christen-strijder wordt onder meer besproken in Knipping, *op.cit.* (noot 2), dl. 1, pp. 123-25 en A. Wang, *Der 'Miles Christianus' im 16. und 17. Jahrhundert und seine mittelalterliche Tradition. Ein Beitrag zum Verhältnis von sprachlicher und graphischer Bildlichkeit*, Frankfurt am Main 1975; zie ook: I.M. Veldman, 'Maarten van Heemskercks visie op het geloof', *Bulletin van het Rijksmuseum* 35 (1987), pp. 199-200.

²⁰ Het schild van de christelijke ridder wordt doorgaans afgebeeld versierd met een kruis. Ik ken slechts één ander voorbeeld waar het schild een voorstelling van het offer van Abraham draagt: Pieter Serwouters naar David Vinkboons, 1614, Hollstein, *op.cit.* (noot 3), dl. XXVI, p. 236, nr. 10, ook in Schleier, *op.cit.* (noot 2), afb. 122. Andreas Wang, *op.cit.* (noot 19), p. 67, noemt het gebruik van het offer van Abraham op het schild als voorbeeld van 'dem Glauben verpflichteten Gehorsams der Menschen'.

²¹ Andere prenten waarin dit element voorkomt zijn: Pieter Serwouters naar David Vinkboons, Hollstein, *op.cit.* (noot 3), dl. XXVI, p. 235, nr. 8, volgens Zijp, *op.cit.* (noot 2), p. 537, afb. 6, door monogrammist TS of PS; Gilles van Breen naar Karel van Mander, Hollstein, *op.cit.* (noot 3), dl. III, p. 202, nr. 70, Schleier, *op.cit.* (noot 2), afb. 100.

²² Deze Romeinse keizer Julianus (331-363) werd door de christenen 'de Afvallige' genoemd omdat hij, in tegenstelling tot zijn directe voorgangers, het christendom op allerlei manieren bestreed.

²³ Het is opvallend dat er twee bijbelcitataten (nrs. 39 en 40) in het onderschrift zijn opgenomen waarin vermaningen staan tegen het opkopen en opslaan van koren. Ook de waarschuwing aan de kooplieden om geen woekerwinsten te rekenen (nr. 3) past in een gedurende de gehele 16de eeuw terugkerende bezorgdheid over de voedselsituatie en de economische positie van de minder welgestelden. Voor een uitbeelding van deze vermaning zie Daniel Hopfer, *Die Kornverkäufer*, 1534 (en 1584), F.W.H. Hollstein, *German engravings, etchings and woodcuts, circa 1400-1700*, dl. XV, p. 41, nr. 6.

²⁴ Zie voor een behandeling van dit soort tafereel: H.-J. Raupp, *Bauernsatiren. Entstehung und Entwicklung des bauerlichen Genres in der deutschen und niederländischen Kunst circa 1470-1570*, Niederzier 1986.

²⁵ M. Geisberg, *The German Single-Leaf Wood-*

cut: 1500-1550, revised and edited by W.L. Strauss, New York 1974, dl. II, p. 582, nr. 615. De leer is gebaseerd op De Brief van Paulus aan de Romeinen, hoofdstuk 6. Zie: G. Schiller, *Ikongrafie der christlichen Kunst*, Gütersloh 1968, dl. 2, pp. 174-176. Voor een behandeling van dit thema bij Cranach en de vele varianten in zowel prentkunst als schilderkunst zie: cat.tent. Hamburg 1983-84, *op.cit.* (noot 2), nr. 84-89, pp. 210-216.

²⁶ *The New Hollstein: Dutch & Flemish etchings, engravings and woodcuts 1450-1700*, Gerard van Groeningen, (C. Schuckman samenstelling), Rotterdam 1997, dl. I, p. 201, nr. 158-1.

²⁷ H. Robels, *Niederländische Zeichnungen vom 15. bis 19. Jahrhundert im Wallraf-Richartz-Museum Köln. Kataloge des Wallraf-Richartz-Museums Graphische Sammlung*, dl. I, Keulen 1983, p. 39, nr. 28.

²⁸ Meer naar achteren is het verhaal van Lazarus en de rijke man uitgebeeld (Lucas 16). De bijbelverwijzing bij het detail van de bouwwerkzaamheden aan het huis is naar 1 Corinthiërs 3:10-23, waar de apostel Paulus schrijft over Christus als het enige fundament.

²⁹ The New Hollstein, *op.cit.* (noot 15), dl. I, pp. XIX-XXI.

³⁰ Voor de werkzaamheden van Joannes van Doetecum als cartograaf zie G. Schilder, *Monumenta Cartographica Neerlandica*, dl. I, Alphen aan den Rijn, pp. 3-24. De biografische gegevens zijn ontleend aan The New Hollstein, *op.cit.* (noot 15), dl. I, pp. XIV-XXI.

³¹ Voor de boedelinventarissen van 1608 en 1626, zie The New Hollstein, *op.cit.* (noot 15), dl. I, Appendix I, pp. XXXVII-LIV.

³² De gravure wordt vermeld in Muller, *op.cit.* (noot 5), dl. I, nr. 430 en Hollstein, *op.cit.* (noot 3), dl. I, p. 189, nr. 5. De prent wordt genoemd door Zijp, *op.cit.* (noot 2), p. 36. Een ingekleurde versie van deze gravure voorzien van Franse teksten wordt beschreven en afgebeeld in: cat.tent. *Religions et traditions populaires*, Parijs (Musée national des arts et traditions populaires) 1979, (J. Cuisenier e.a. red.), nr. 604, pp. 166-168.